

**AZAPZÂDE (Azabagić) MEHMET TEVFIK'İN
“HİCRET HAKKINDA RİSALE” ADLI TÜRKÇE ESERİ ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME**

Genç Osman GEÇER*

Özet: Avusturya-Macaristan devleti 1878 yılında Bosna-Hersek'i işgal eder. İşgal sonrası Bosna-Hersek'te başta siyasi şartlar olmak üzere pek çok şey değişir. Yeni şartlar sosyal alana da yansır ve mevcut durumdan rahatsız olan çok sayıda Boşnak aile vatanını terk etmeye karar verir. Başta işgal olmak üzere çeşitli sebeplere bağlı olarak başlayan göç hareketi bazı tartışmaları da beraberinde getirir. Göç sorunu, dönemin basınında ve yayımlanan bazı kitaplarda da tartışılır. Bu kitaplardan biri de Mehmet Teyfik Azabagić'in "Hicret Hakkında Risale" adlı eseridir. Kitap hacim bakımından küçük, ancak yarattığı etki bakımından oldukça büyüktür. Hicret Hakkında Risale ilk olarak Arapça yazılmış, fakat yeterince anlaşılmadığı fark edilince bir takım yeni ilaveler de yapılarak Türkçe olarak yeniden yayımlanmıştır (1886). Eserin zihinlerdeki karışıklığı büyük ölçüde giderdiği, göç hareketini durduramasa bile en azından yavaşlattığı ve Boşnakları göç sorunu üzerinde düşünmeye yönelttiği söylenebilir.

Bu çalışmanın amacı, Bosna-Hersek'te işgal sonrası yaşanan göç olgusunu durdurmaya yönelik ilk basılı Türkçe eser olan Hicret Hakkında Risale'yi Türk araştırmacıların bilgisine sunmak ve Türk dilinin yayılma sahasını, eserin yayımlanma gerekçesiyle birlikte ortaya koymaktır.

Anahtar kelimeler: Bosna-Hersek, Avusturya-Macaristan, işgal, göç, Mehmet Teyfik Azabagić, Hicret Hakkında Risale.

**An Evaluation Related To Turkish Work of Arapzade Mehmet Teyfik
Called 'The Treatise about the Immigration'**

Abstract: The Austro-Hungarian Empire occupied Bosnia and Herzegovina in 1878. Following the occupation, so many conditions, the foremost of all, political ones changed. The new circumstances affected social life as well. Many Bosnian families disturbed from the present situation decided to leave from their motherland. The immigration, which started first with the occupation, brought forth a number of issues. The immigration issue was also discussed in the media and some of the published books of the period. One of these books is the work of Mehmet Teyfik Azabagic called "The Treatise about the Immigration". The book is small on account of its size, but it is quite great on account of the effects which it has caused. "The Treatise about the Immigration" was written in Arabic for the first time. However, when it

* Yard. Doç. Dr., Niğde Üniversitesi.

AZAPZÂDE (Azabagić) MEHMET TEVFİK'İN "HİCRET HAKKINDA RİSALE" ADLI TÜRKÇE ESERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

was realized that the book was not comprehensible enough, it was published again in Turkish with some additions (1886). It can be said that the work has been useful as it clarified the confusion in people's minds on a large scale. Even though the work did not manage to stop the immigration issue, it succeeded to slow down this issue and led the Bosnians to consider it.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, the Austro-Hungarian Empire, occupation, immigration, Mehmet Tefvik Azabagic, the Treatise about the Immigration*

Avusturya-Macaristan Devleti'in İşgalinden Sonra Bosna-Hersek'te Genel Durum

Avusturya-Macaristan Devleti'nin 29 Temmuz 1878'de Bosna-Hersek'i büyük bir askeri güç kullanarak işgal etmesi bölgede yeni bir dönemin başlamasına neden olur. Bu yeni dönem, 415 yıl boyunca Osmanlı/Türk yönetiminde malını, canını, ırzını, namusunu ve her türlü maddi ve manevi hayatını emniyette hissederek yaşayan Boşnakların huzurunu bozar. Küçük çaplı direnişlerin sonuç vermemesi ve ülkenin baştan aşağı talan edilerek mekteplerin, medreselerin, tekkelerin ve hatta camilerin bile yakılıp yıkılması, Boşnaklarda ciddi bir güven bunalımına yaşanmasına neden olur. İşgalin hemen ardından bazı gazetelerin kapatılması, geriye kalanlara da ciddi bir biçimde sansür uygulanması, doğru haber alma, aynı görüş etrafında birleşme ve buna bağlı olarak sağlıklı düşünme imkânını ortadan kaldırdığı gibi göç sorununun tartışılmasını ve gündeme getirilmesini de engeller¹ (Salih Azabagić 2001: 136-140). Toplumsal kaygıların iyice arttığı ve herkesin geleceğinden endişe duyduğu böylesine karmaşık bir dönemde, Avusturya-Macaristan hükümetinin politik ve siyasi duruşuna da uygun düşecek bir biçimde, Bosna-Hersek'ten ciddi bir göç hareketi başlar. Yeni yönetimin göçü önleme konusunda samimi bir çaba sarf etmediği, hatta bu durumu elini güçlendirecek önemli bir araç olarak kullanma yoluna gittiği de bilinmektedir (Olaş 2007: 90; İmamović 1998: 368)².

İşgalden hemen sonra göç edenlerin sayısı oldukça azdı. Bunlar daha çok aydınlar ve yüksek mevkilerdeki memurlardı (İmamović 1998: 368). Bu durum ilk

¹ İşgalden hemen sonra Bosna-Hersek'in resmi yayın organı olan *Bosna* gazetesi kapatılmış ve bu durum *Vatan* gazetesine şu ifadelerle yansımıştır: "İşte vatan-ı azizimiz olan Bosna kıtasında Türkçe olarak *Bosna* namıyla tab' ve neşrolunagelen resmi gazetenin inkulâbât-ı maziye sâikasıyla mevki-i intişardan sâkit olalı çend mâh kadar tam yedi sene oluyor." *Vatan*, I. Sene, nr. 1, 12 Eylül 1884, Saraybosna, s. 2.

² "Yeni yönetim Bosna-Hersek genelinde yaşanan rahatsızlıkları görüyor ve biliyordu, fakat herhangi bir önlem almıyordu." Olaş, a.g.e.; "1882 yılında, başka ülkelere göç etmek isteyen Boşnaklar yeni hükümete 3003 dilekçe vermişlerdir. Bu dilekçelerde göç etme sebepleri hakkında herhangi bir gerekçe gösterilmediği ve dilekçelerin sayılarının artacağı bilindiği halde, Avusturya-Macaristan yönetimi dilekçeleri kabul etmiş ve göçe izin vermiştir." İmamović, a.g.e.

bakışta normal gibi görünmekle birlikte, aydınların ve yüksek mevkideki memurların ülkeyi terk etmesi, ne yapması ve nasıl davranması gerektiğini bilemeyen Boşnakları iyice yalnızlığa ve tam bir fikir karmaşasına itmiştir. Bir yandan yeni yönetimin içeride hâkimiyetini tabana yayma çabaları dolayısıyla halka kötü davranması, diğer yandan işgali fırsata dönüştürmek isteyen harp zenginlerinin mal edinme çabaları halkı iyice canından bezdirir. Müslüman bir ülkenin Hıristiyan bir devlet tarafından işgal edilmesi ise kabullenilmesi en zor durumlardan birisi olur ve Bosna-Hersek'in "darü'l-harp" mi, yoksa "darü'l-İslâm" mı olduğu konusu tartışılmaya başlanır. Tartışmaların iyice alevlendiği bu dönemde, Tuzla Müftüsü Mehmet Tevfik Azabagiç *Hicret Hakkında Risale* adıyla bir kitapçık yazar ve Boşnakları vatanlarından göç etmeye zorlayıp kışkırtan görüşlerin yanlışlığını ortaya koyar.

Mehmet Tevfik Azabagiç Kimdir?

Mehmed Tevfik Azabagiç 1838'de Tuzla'da doğdu. Babası Osman Bey'dir. Tuzla'nın çok saygın ve zengin ailelerinden Azabagiç ailesine mensuptur. İlkokul ve liseyi Tuzla'da bitirmiştir. Yüksek öğrenimini ise, Osmanlı döneminin pek çok Boşnak aydını gibi, İstanbul'da İslami ilimler üzerine yapmış, 1868 yılında mezun olmuş ve iyi yetişmiş bir âlim olarak memleketine dönmüştür. Saraybosna Rüştiyesi'nin başkanlığını yapmış ve daha sonra aynı görevi sürdürmek üzere Tuzla'ya atanmıştır. Tuzla'da eş zamanlı olarak kadılık görevini de başarıyla yapan Azabagiç, Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından işgalinden sonra Tuzla müftüsü olur. Pek çok önemli görevler üstlenen Azabagiç, 1893-1909 yılları arasında Reisü'l-Ulema görevini yürütür. 1909'da emekli olur ve hayatının kalan kısmını Tuzla'da ilmi çalışmalar yaparak geçirir. Arapça, Türkçe, Farsça, Fransızca, biraz da Almanca bilen ve edebiyat ile de yakından ilgilenen Azabagiç, 22 Mayıs 1918 tarihinde 80 yaşındayken vefat eder. Mezarı Tuzla'da Yala Camii'nin yanındadır³.

***Hicret Hakkında Risale* Adlı Eserin Önemi⁴**

Azapzâde (Azabagiç) Mehmet Tevfik *Hicret Hakkında Risale* adlı eserini ilk olarak Arapça yazmıştır. Eserin sonunda yer alan tarih, hicri 1302 (1884-1885) yılını göstermektedir. Kendi içinde dört bölümden oluşan risale el yazısıyla yazılmıştır ve toplam 36 sayfadır. Risalenin orijinal elyazması Azabagiç ailesinin elinde olup, risalenin hacı Mehmet Hanci tarafından istinsah edilen nüshaları ile

³ Mehmet Tevfik Azabagiç hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ferhat Šeta, Reis-ul-uleme u Bosna i Hercegovini i Jugoslaviji od 1882. Do 1991. Godine (1882'den 1991'e Kadar Yugoslavya ve Bosna-Hersek'te Reisü'l-ülemalar), Sarajevo, 1991, s. 25-26; Salih Azabagiç, a. g. e. s. 136-140.

⁴ Eserin dış kapak resmi için bk. Ek 1.

1886 yılında Vatan matbaasında basılan Türkçe nüshaları ise Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde ve Tuzla'daki Behrambeg Kütüphanesi'ndedir.⁵

Hicret Hakkında Risale adlı eser, Bosna-Hersek'te yaşanan göç olgusunu ele alan ve bu sorunu bilimsel yöntemlerle inceleyen ilk basılı eser olması bakımından dikkat çekicidir. Bu cümleden olarak Mehmet Tevfik Azabagić'in risalesini ciddi bir ihtiyaç dolayısıyla kaleme aldığı anlaşılmaktadır. İşgal sonrası Bosna-Hersek genelinde başlayan ve ülkeyi “darü'l-harp” ilan eden tartışmalar, böyle bir eserin yazılmasını adeta zorunlu hâle getirmiştir denilebilir. Azabagić eserini yazma gerekçesini Türkçe yayımlanan risalesinin giriş kısmında şu şekilde açıklamaktadır:

“Bilinmelidir ki, aziz vatanımız olan “... Bosna-Hersek” kıtaları Allah'ın takdiri sebebiyle Devlet-i Âliye-i İslâmiye'nin idaresinden çıktığından beri Bosna-Hersek'teki Müslümanlardan bazıları vatanlarını terk ederek hicret etmeye başlamışlardır. Aileleri ve çocuklarıyla birlikte dayanılması çok güç olan hicret ve yolculuğun bunca zorluklarını göze alıyorlar. Bunun başlıca sebebi, güya Bosna-Hersek darü'l-harp olarak görülmekte ve Müslümanların burada kalmalarının caiz olmadığını, dolayısıyla kendilerine hicretin farz olduğunu zannetmelerinden kaynaklanmış olup, bu şüpheyi gidermek için...” (Azabagić 1886:4-5)

Hicret Hakkında Risale'nin yazılıp yayımlanmasına kadar geçen süreçte “darü'l-harp” tartışmaları devam etmekte, hatta bu tartışmalar dönemin önemli gazetelerinden *Vatan*'ın sayfalarına da taşınmaktaydı. Tamamıyla Türkçe yayımlanan *Vatan* gazetesinde göç sorununu ele alan ve “darü'l-harp” tartışmalarına da cevap veren “Bosna'da Askerlik”, “Vatan Muhabbeti”, “Vatan ve Göç Hakkında Birkaç Söz”; toplam 5 sayı boyunca devam eden “Hicret”, “Bir İbret Manzarası” ve “Hicreti Teşvik Edenlere Karşı Susturucu Cevap” başlıklı makalelerin yanında, “Hersek'ten Mektup” başlıklı bir de mektup yayımlanmıştır. İmzasız olarak yayımlanan mektup ve makalelerin tamamında göçe karşı çıkılmış ve Müslümanların (Boşnakların) vatanlarını terk etmemeleri gerektiği ısrarla vurgulanmıştır⁶. *Hicret Hakkında Risale* adlı eserin, bir yandan halkın arasında

⁵ *Hicret Hakkında Risale* üzerine bugüne kadar yapılan çalışmalarda eserin Tuzla Kantonu'ndaki Behrambeg Kütüphanesi'nde bulunan nüshalarından söz edilmemiştir. Risalenin Behrambeg Kütüphanesi'ndeki nüshası, Arap harfli Türkçe matbu nüsha ile Arapça el yazması bir aradadır ve kütüphane envanterine kaydedilmemiştir.

⁶ Daha geniş bilgi için bk. *Vatan*, “Bosna'da Askerlik”, sayı 3, 26 Eylül 1884, Bosna, s. 3-4.; *Vatan*, “Vatan Muhabbeti”, sayı 4, 3 Ekim 1884, Bosna, s. 2-3.; *Vatan*, “Vatan ve Muhaceret Hakkında Birkaç Söz”, sayı 5, 10 Ekim 1884, Bosna, s. 2-3.; *Vatan*, “Hicret”, sayı 15, 19 Aralık 1884, Bosna, s. 3-4.; *Vatan*, “Hicret”, sayı 16, 24 Aralık 1884, Bosna, s. 4.; *Vatan*, “Hicret”, sayı 18, 9 Ocak 1885, Bosna, s. 3-4.; *Vatan*, “Hicret”, sayı 24, II. Sene, 20 Şubat 1885, Bosna s. 2-3.; *Vatan*, “Hicret”, sayı 25, II. Sene, 27 Şubat 1885, Bosna s. 2-3.; *Vatan*, “Hersek'ten Mektup”, sayı 27, II sene, 13 Mart 1885, Bosna s. 4. ; *Vatan*, “Bir Manzara-yı İbret”, sayı 39, II. sene, 5 Haziran 1885, Bosna s. 2-3.; *Vatan*,

yaygınlaştırmaya veya yaygınlaştırılmaya çalışılan olumsuz havayı değiştirmek, diğer yandan *Vatan* gazetesinde yayımlanan makale ve diğer yazıların yarattığı tartışmalara son noktayı koymak amacıyla yönelik olarak yazıldığı ve bastırıldığı akla yatkın gelmektedir.

Hicret Hakkında Risale adlı eser üzerine günümüze kadar yapılan incelemeler, genelde eserin Arapça nüshasından Boşnakçaya tercüme edilen metni dikkate alınarak yapılmıştır. Risale'nin Türkçe nüshası hakkında verilen bilgiler ise "Risale ilk başta Arapça olarak yayımlandı, daha sonra kısaltılmış haliyle Türkçe olarak da basıldı." ifadesinin ötesine geçmemiş ve bu bilgi, *Hicret Hakkında Risale* üzerine yapılan bütün değerlendirmelerde tekrar edilmiştir (Şeta 1991: 25-26; Azabagić 2001:136-140; Lavić 2003:536). Buna ilave olarak Osman Lavić eserin adını *Hicret Hakkında Risale*'nin yanı sıra *Risale-i Hicret*, yayım yılını da 1885 olarak göstermiştir (Lavić 2003: 536). Doğru olmayan bu bilgiye risalenin ne kapağında, ne de muhtevasında rastlanmaktadır⁷. Risalenin Arapça nüshası ile Türkçe yayımlanan nüshası arasında da ciddi farklılıklar bulunmaktadır. Bu durum risalenin Türkçe baskısının önsözünde yazar tarafından açıkça ifade edilmektedir:

*"Bundan bir süre önce, bazı gerçekleri bütün incelikleriyle ele aldığım ve Arapça olarak yazdığım **Hicret Hakkında Risale** adlı eserden beklenen genel fayda pek hâsıl olmamıştır. Risaleyi yazdıktan sonra Hacca gittim ve orada bizim ile aynı şartlar altında bulunan Çerkes, Cezayirli ve Hintli Müslümanların durumlarını iyice anladım. Bu yüzden onların durumlarını da açıklayan özel bir giriş yazmayı gerekli gördüm. Önceden yazdığım risaleden çok önemli gördüğüm iki bölümü de buraya almam gerekiyordu. Bu sırada "Deli Hafız" tarafından yazılan "Hicret Risalesi"ne de ulaşıp eserde ifrat ve tefrite düşen bazı tarafların düzeltildiği bir sonucu da buraya ilave etmeliydim. Bu sebeplerden dolayı eserin **daha iyi anlaşılabilmesi ve daha fazla faydalı olabilmesi için, bir giriş, iki bölüm ve bir sonuçtan oluşan diğer bir risalenin Türkçe olarak yazılmasına karar verildi.**"⁸(Azabagić 1886:5)*

Azabagić bu ifadesinde, Arapça yazdığı risalenin yeteri kadar anlaşılmadığını, daha anlaşılır ve faydalı olması için eserine yeni ilaveler yaparak Türkçe yayımlamaya karar verdiğini söylüyor ki, bu açıklama Türkçenin Bosna-Hersek'teki yaygınlığını ve etki alanını göstermesi bakımından da ayrıca önemlidir ve üzerinde dikkatle durulması gereken bir husustur. Öyle ki, o tarihlerde Bosna'da yaşayan Müslüman halk ve ulema Türkçe yazılmış bir eseri daha rahat bir biçimde okuyup anlamış ve eserin getirdiği teklifleri ciddiye almıştır.

"Teşvik-i Hicrete Karşı Cevab-ı Müskit", Sayı 59, II. Sene, 23 Ekim 1885, Bosna, s. 2-3. Ayrıca ilgili makale için bk. (Geçer 2010: 191-205).

⁷ Eserin yayım tarihi iç kapakta 15 Şubat 1886'dır. Eserin iç kapağı için bk. Ek 2.

⁸ Metnin sadeleştirilmesi makale yazarına aittir.

Hicret Hakkında Risale'nin Türkçesi 15 Şubat 1886 yılında Saraybosna'da Vatan Matbaası'nda basılmıştır ve tamamı 38 sayfadır. Eserin girişinde yer alan ilk tanıtma yazısı Arapça olup dönemin Bosna ve Hersek Meclis-i Ulema aza-yı kiramından Hafız-zâde Hüseyin Nureddin Efendi'ye aittir. Kitabın girişinde yer alan ikinci değerlendirme yazısı ise Türkçe olup Saraybosna kadısı Seyfeddin Efendi'ye aittir. Risalenin üçüncü sayfasında ise, *Hicret Hakkında Risale* adlı eserin bilimsel bir metotla ele alındığı ve doğru kaynaklara dayanılarak yazıldığı, dolayısıyla yayımlanmasında herhangi bir sakınca olmadığı belirtilen bir rapor yer almaktadır. Rapor 27 Rebiulahir 1303 (2 Şubat 1886) tarihlidir ve altında Bosna ve Hersek Reisü'l-Uleması Mustafa Hilmi ef. Hadžiomerović (Hacıömeroviç) ve azalardan Hüseyin, Ahmet Sabit Kiliç, Hüseyin Nureddin ve Muhamed Nezir Zildžić'in imzaları bulunmaktadır⁹.

Hicret Hakkında Risale "Mukaddime"den başka iki bölüm ve "Hatime"den (sonuç) oluşmaktadır. Eserin bütün bölümleri Bosna-Hersek'in "darü'l-harp" olmadığını ispat etmek düşüncesi etrafında şekillenmiştir. Bu bakımdan Azabagić eserini tanzim ederken bağımsızlık sorununu dünya Müslümanları çerçevesinde ele almış ve sorunu benzer örneklerden yola çıkarak, Bosnalı Müslümanların genel durum içindeki yerini tespit ve izah etmeye çalışmıştır. Azabagić'e göre son yüz yılda dünya Müslümanlarının neredeyse yarısı Hıristiyan devletlerin kontrolüne girmiştir. Ancak bağımsızlığını kaybeden bu ülkelerin Müslüman ahalisi işgal sebebiyle başka bir ülkeye göç etmek gibi bir yolu seçmemiş, yani hicret etmeyi düşünmemişlerdir. Azabagić'e göre bunun sebebi işgalci güçlerin bölgede yaşayan Müslümanların din hürriyetine ve eğitim haklarına müdahale etmeyip onlara bu konuda yeterli müsamaha göstermiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu durum eserin Mukaddime bölümünde açıkça ifade edilir:

"Malum-ı erbâb-ı irfandır ki Kırım ve Dağistan ve Çerkesistan ve kezâlik Cezayir ve Hint ve buna mümâsil memâlik-i İslâmiye bir asırdan beri yani tahminen yüz seneye karıbdır ber-muktezâ-yı takdîr-i Rab-ı kadîr İslâm'ın dest-i tasarrufundan hurûcile düvel-i nasârânın yed-i zabt ve tasarrufuna duhûl etmiştir ki memâlik-i mezbûrenin ekserisindeki nüfus İslâm vilayetimizdeki İslâm nüfusunun birkaç mislini şâmil olup hususâ ki Hint'in aded-i İslâmî vatanımızda mevcut ehl-i İslâm'ın seksen adet misline müsâvi olduğu fennen müsbettir ve bu beş on sene zarfında dahî nice bilâd-ı İslâmiye bâlâda mezkûr memâlik gibi rızâ-dâde-i hükm-i kader-i İlâhî olmuştur ve bu hesap üzere kürre-i arz üzerindeki ahâli-i İslâmiyenin hemen yarısı ve belki nisfından ziyadesi bu hâl-i kader-i iştimâle mazhar olmuşlardır.

İşte Kırım ve Cezayir ve Hint ve buna mümâsil memâlik-i İslâm yüz senden beri hükümet-i gayr-i müslimenin zîr-i idaresinde bulunduğu hâlde şimdiye değin memâlik-i mezbûre ahâlî-i müslimesinin hürriyet-i mezhebiyelerine taarruz olunmayıp bilâd-ı mezkûrede bulunan mekâtip ve medâriste ulûm-ı diniye ve fûnûn-ı şer'îye ta'alim ve tadrîs olduğu misillü oralarda ikmâl-i

⁹ İlgili rapor ve imza sahiplerinin isimleri için bk. Ek 2.

tahsil-i ulûm-ı diniye etmiş nice nice ulemâ ve fuzalâ bulunmaktadır.”
(Azabagiç 1886:5-6).

Azabagiç gayrimüslim idaresi altında bulunan Müslüman ülkelerdeki durumun tespitine devamla bu ülkelerde müftüler ve kadılar bulunduğunu, ayrıca Cuma ve bayram gibi temel dini ibadetlerin rahatlıkla ifa edilebildiğini, mescitlerde ve camilerin minarelerinde ezanlar okunabildiğini de belirtir (Azabagiç 1886:6-7). Ancak, Azabagiç bu tespiti yaparken Müslüman halkların bağımsızlık mücadelelerini törpülemek ve onları işgal güçlerine itaat etmeye teşvik için yapmamıştır. Bir durum tespiti yaparak o ülkelerdeki Müslümanların işgal sebebiyle göçe yeltenmediklerini vurgulamak istemiştir.

Eserin “Faslı Evvel” yani “Birinci Bölüm”ü “Hicretin Ahkâmı Hakkında Vârid Olan Bazı Ahâdis-i Nebeviye Beyânındadır.” cümlesiyle başlar ve hicret konusu hadisler ışığı altında enine boyuna tartışılır. Kitapta hadisler Arapça orijinal metinleri ile birlikte yer alır ki bu durum dönemin kitap formatına ve bir konunun ele alınması sırasında başvurulan kaynakların gösterilmesine uygundur. Hadislerin İmam Buhari ve İmam Müslim gibi meşhur hadis âlimlerinin eserlerinden seçilmesi ise hicret konusunun güvenilir dini kaynaklara dayandırılmak suretiyle tartışılmak istenmesinden kaynaklanmaktadır. Azabagiç Bosna-Hersek’te yaşanan göç sorununu dini kaynaklar ve hükümler çerçevesinde ele almıştır. Azabagiç’in kadı olması bu duruma etki etmiş olabilir, ancak din adamlığı vasfından uzak ve herhangi bir yetkisi olmayan bazı kişilerin uydurdukları hicret fetvalarının da konunun dini esaslar çerçevesinde ele alınmasında etkili olduğu açıktır.

Birinci bölüm “Lâ hicrete ba’de’l-feth” yani “Fetihten sonra (Mekke’nin fethi) hicret yoktur.” hadisi etrafında şekillenmiş ve Bosnalı Müslümanların kesinlikle vatanlarını terk etmemeleri gerektiği delilleriyle birlikte ortaya konulmuştur.

Hicret Hakkında Risale’nin “Faslı Sâni” yani “İkinci Bölüm”ü ise “Darü’l-harp Beyânındadır” cümlesiyle başlar. Bu bölüm eserin en önemli bölümüdür denilebilir. Çünkü Bosnalı Müslümanları göç etmeye teşvik eden fetvalar “dârü’l-harp” tartışmaları etrafında şekillenmiştir. Azabagiç bu bölümü yazarken de bütün birikimini ortaya koymuş ve başta ulema olmak üzere Bosnalı Müslümanları göç fikrinden vazgeçirebilecek ikna yöntemlerini, dilin ve ilmi kaynakların elverdiği ölçüde, en etkili bir biçimde kullanmıştır.

Azabagiç, eserinin “Darü’l-Harp Beyânındadır” başlığını taşıyan ikinci bölümünde ilk olarak “darü’l-harb” teriminin tanımını yapar: “Ve dârü’l-harp ne ile dârü’l-İslâm olur ve bilakis yani dârü’l-İslâm ne vakit dârü’l-harbe munkalip olur? Darü’l-harp İslâm ile beyinlerinde sulh bulunmayan müşrikîn bilâdına derler.” (Azabagiç 1886: 14). Azabagiç kendi tanımının ardından bu konuyla ilgili temel dinî hükümleri ortaya koymuş ve fikirlerini bu zemin üzerinde tartışmıştır. Bu bağlamda “Darü’l-Harp Beyânındadır” başlıklı bölümde Bosna-Hersek’in “Darü’l-harp” olmadığı, dolayısıyla göç etmenin dini bir zorunluluk sayılamayacağı kesin bir ifade ile hem de delilleriyle birlikte ortaya konulmuştur.

Hicret Hakkında Risale adlı eserin "Hâtime" sonuç bölümü ise, Deli Hafız'ın kaleme aldığı *Hicret Risalesi*'nin eleştirisi ve Deli Hafız'ın kişiliği ve eserini neden yazdığı konusuna ayrılmıştır.

Azabagić eserinin giriş kısmında yaptığı açıklamada, Deli Hafız tarafından kaleme alınan *Hicret Risalesi* adında bir eserin varlığından söz eder. *Hicret Risalesi* adlı eser ve yazarı hakkında ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Ancak Azabagić'in kendi eserinde verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Deli Hafız, *Hicret Risalesi*'ni Azabagić hacca gittikten sonra onun eserine reddiye olarak yazmış ve "Tedvin ettiği (derlediği) *Hicret Risalesi* maarifin (eğitim bakanlığı) ruhsat ve izni olmaksızın hafiyen (gizlice) tab olunup (basılıp) gizlice satılmıştır." (Azabagić 1886:19). On yedi sayfadan az olmadığı anlaşılan, izinsiz olarak basılan ve gizlice satılan *Hicret Risalesi*, Bosna-Hersek'i "dârü'l-harp" olarak ilan etmiş, Müslümanların mutlaka göç etmeleri gerektiğini, bunun dini bir zorunluluk olduğunu savunmuştur. *Hicret Hakkında Risale*'nin Vatan matbaasında yayımlanan Türkçe nüshasının "Hatime" (sonuç) bölümünde bu durum şu şekilde açıklanır:

"Bilinmelidir ki *Hicret Risalesi*'nin yazarı olan Deli Hafız şahsen tanıdığım adamlardandır. [...] İşte bu yazarın ve risalesinin bir kıymetinin olup olmadığını bilgili olanlar anlayabiliyorlar. Ancak cahil halkın risaledeki doğruları ve yanlışları anlaması pek mümkün olmadığından birazcık olsun açıklama yapmaya gerek duyulmuştur."¹⁰

Eserin el altından gizlice dağıtılması ise akla çeşitli sorular getirmektedir. Boşnakları vatanlarını terk etmeye zorlayan ve bunu dini bir zorunluluk olarak nitelendiren Deli Hafız, *Hicret Risalesi* eserini samimi bir Müslüman bilim adamı tavrıyla mı, yoksa Azabagić'in ifadesiyle "...karakteri dolayısıyla haklı haksız bakmayıp hemen [her şeye] itiraz etmeye fazlasıyla hevesli..." olmasıyla mı, veya Avusturya-Macaristan yönetiminin politikalarını güçlendirecek bir kışkırtma altında mı yazdığı -en azından şimdilik- tam olarak bilinmemektedir ve araştırılmayı beklemektedir.

Hicret Hakkında Risale adlı eser yayımlandıktan sonra Bosna-Hersek'te büyük bir ilgi ile karşılanmış ve hem kitap hem de işlediği konu dönemin basınına da yansımıştır. Bu yayın organlarından en önemlisi *Vatan* gazetesidir. Risale yayımlandıktan iki ay sonra, 16 Nisan 1886 yılında *Vatan* gazetesinin 83. sayısının 2. sayfasında "Miftah" (anahtar) başlıklı bir yazı çıkar. Bu yazıda Azabagić'in bilgili, yetenekli ve güvenilir bir bilim adamı olduğu, *Hicret Hakkında Risale* adlı

¹⁰ Mehmet Tefkîk Azabagić eserinin sonuç bölümünde risalesini neden yazdığını açıklarken "Hicret Risalesi" yazarı Deli Hafız takma isimli birinden söz eder ve bu kişiye neden bu isimle hitap edildiğini de açıklama gereği duyar: "... Deli Hafız şahsen tanıdığım adamlardandır. İstanbul'da öğrenci iken beraberdik. Bu kişinin adı bu olmayıp karakteri dolayısıyla haklı haksız bakmayıp hemen (her şeye) itiraz etmeye fazlasıyla hevesli idi." Mehmet Tefkîk Azabagić, a.g.e. s. 19.

eserinin de güvenilir ve oldukça kıymetli olduğu, bu sebeple risalenin gazete abonelerine dağıtılacağı belirtilir (Vatan 1886: 2).

Hicret Hakkında Risale objektif bir bakış açısıyla ve bilimsel kaygılar göz önünde bulundurularak samimi bir üslup ile yazılmış ve eserde kurumlar ya da kişiler hedef alınmamıştır. Eser kendi bağlamı ve devrin şartları göz önünde bulundurularak değerlendirildiğinde, risalenin dini kaynaklar kullanılarak ve dini bir bakış açısıyla kaleme alınmış olmasının eserin kıymetinden bir şey kaybettirmeyeceği anlaşılacaktır. Risale, Bosna-Hersek'te yaşanan göç olgusunu ele alan ve yayımlanmış ilk müstakil kitap olmasının yanı sıra, getirdiği teklifler ve öngörüler bakımından da üzerinde dikkatle durulması gereken bir eserdir. *Hicret Hakkında Risale* adlı eserin Türkiye'deki literatürlere girmemiş olması ise önemli bir eksikliklerdir.

İlk olarak Arapça yazılan, sonra bazı ilaveler ve Deli Hafız'ın *Hicret Risalesi* adlı eserinin tenkidıyla birlikte 1886 yılında Türkçe olarak yayımlanan *Hicret Hakkında Risale*, Arapça metni esas alınarak 1990 yılında Osman Laviç tarafından Boşnakçaya tercüme edilmiş ve Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nin yayın organı Anali dergisinde yayımlanmıştır (Laviç 1990: 179-222).¹¹

Sonuç

Sonuç olarak, işgal sonrası Bosna-Hersek Müslümanları hâlâ Türk dönemine büyük bir özlem duyuyor, yeni yönetimi kabul edemiyorlardı. Boşnaklar için tarihin en zor dönemlerinden biri yaşanmaktaydı. Bu yüzden azımsanmayacak sayıda Boşnak gitme isteği ile memleketlerine, doğdukları yere karşı duydukları özlem duyguları arasında kalmışlardı (Şeta 1991: 25-26). Böylesi zor bir dönemde, Mehmet Tevfik Azabagiç yazdığı *Hicret Hakkında Risale* adlı eseri ile kafalardaki karışıklığı büyük ölçüde gidermiş, bunu Türkçe yazma gereğini duyarak yapmış ve öyle anlaşılıyor ki göç dalgasının önüne büyük bir set çekmiştir. *Hicret Hakkında Risale* adlı kitap, Osmanlı'nın Bosna-Hersek'ten çekilmesinden sonraki bir dönemde, işgal altında bulunan bir ülkede Türkçe olarak yayımlanmasıyla ve işgal sonrası yaşanan göç probleminin daha fazla büyümesini engellemiş olmasıyla dikkatlerden uzak tutulamayacak önemli bir eserdir.

Hicret Hakkında Risale dinî bir kitap değildir. Belki göç sorununa dini hükümler temelinde çözüm arayan bir kitap olarak değerlendirebilir. Çünkü Bosnalı Müslümanları göçe teşvik edenler, görüşlerini dini temellere ve hükümlere dayandırmak suretiyle yaymaya çalışmışlardır. Azabagiç de bu görüşlerin yanlışlığını ve kusurlarını ortaya koyarken benzer bir yol izlemiş ve Boşnakları

¹¹ Osman Laviç'in tercümesi, Salih Azabagiç'in *Porijeklo Obavezuje* (Köke Bağlanma) adlı eserinde de aynıyla yayımlanmıştır. Salih Azabagiç, a.g.e. s. 141-162.

AZAPZÂDE (Azabagić) MEHMET TEVFIK'İN "HİCRET HAKKINDA RİSALE" ADLI TÜRKÇE ESERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

göçe teşvik edenleri dinin hicret hakkındaki hükümlerini doğru yorumlamak suretiyle susturma yoluna gitmiştir.

Hicret Hakkında Risale adlı eser, başta Bosna-Hersek olmak üzere, Osmanlı zamanında ve Osmanlıdan sonraki Balkanları ve bu coğrafyadaki nüfus ile birlikte Osmanlı mirasını anlamak ve yorumlamak isteyen sosyal bilimciler için mutlaka göz önünde bulundurulması ve iyi anlaşılması gereken bir kitaptır.

Kaynaklar

- AZABAGIĆ, Salih, (2001), *Porijeklo Obavezuje (Köke Bağlanma)*, Tuzla/Bosna-Hersek.
- GEÇER, G. Osman (2010), "İşgal Sonrası Bosna-Hersek'te Göç Olgusunun *Vatan* Gazetesine Yansımaları", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 28: 191-205.
- İMAMOVIĆ, Mustafa, (1998), *Historija Bošnjaka (Boşnak Tarihi)*, Sarajevo: 2. İzd., Boşnjačka zajednica kulture Preporod.
- LAVIĆ, Osman, (1990), "Mehmet Tevfik Azabagić: Risale o hidžri" (Mehmet Tevfik Azabagić: Hicret Hakkında Risale), Sarajevo: **Anali, Gazi Husrev-begova biblioteka, knjuga XV-XVI**, s. 179-222.
- _____, (2003), "Mehmet Tevfik Azapagić", XXVIII, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara.
- OLAŞ, Zerrin, (2007), "Avusturya-Macaristan İmparatorluğu İşgalinde Bosna-Hersek." (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- ŞETA, Ferhat, (1991), *Reis-ul-uleme u Bosna i Hercegovini i Jugoslaviji od 1882. Do 1991. Godine (1882'den 1991'e Kadar Yugoslavya ve Bosna-Hersek'te Reisü'l-ülemalar)*, Bosna-Hersek/Sarajevo.
- Vatan, *Miftah*, III. Sene, nr. 83, 16 Nisan 1886, Saraybosna.